

The Ethos of Security and the Myth of the Militarized Society /
האתוס הבטחוני והמיתוס של ישראל כחברה מיליטריסטית

Author(s): משה ליסק and Moshe Lissak

Source:

Democratic Culture /
תרבות דמוקרטית

Vol. 4/5, ISRAEL AND HER ARMY / / 2001), pp. 187-211 צבא וחברה (תשס"א

Published by: Bar Ilan University Press

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/24142180>

Accessed: 12-09-2016 14:38 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Bar Ilan University Press is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to
Democratic Culture / תרבות דמוקרטית.

<http://www.jstor.org>

האתוס הבטחוני והמיתוס של ישראל כחברה מיליטריסטית

משה ליסק

מקורותיו של האתוס הבטחוני בתקופת היישוב ובשנותיה הראשונות של המדינה

החברה בישראל התנסתה למן סיום מלחמת העולם השנייה במלחמות רבות יותר מכל מדינה אחרת. יתר על-כן, גם בתקופות שבין המלחמות התרחשו מעשי איבה בלתי-פוסקים, כולל פיגועים ופעולות-תגמול. מלחמת-ההתשה שהתנהלה בלבנון למן סיומה הפורמלי של המלחמה, ב-1985, היתה הלכה למעשה מעין סוג של מלחמה הנופל בין הקטיגוריה של מלחמה כוללת לבין פעולות טרור וגרילה קונוונציונליות. כל אלה גרמו לכך שסוגיית הביטחון הלאומי נהפכה לסוגיה מרכזית בחברה הישראלית. השפעתה רבה, הן על האתוסים והתפיסות הערכיות והן על חיי היומיום. עם זאת, התמקדות בלעדית באתוסים של ביטחון מגבילה מאוד את הדיון בסוגיית הביטחון הלאומי, שכן דיון מעין זה כרוך בהיבטים רבים נוספים: דמוגרפיים-גיאוגרפיים, אופיה של התקשורת וכן היבטים משפטיים, כלכליים ואחרים. בלעדי הכללתם של משתנים אלה ואחרים יהיה קשה לקבל תמונה כוללת ומאוזנת. יהיה כמובן קשה להתייחס לכל אלה במסגרת מאמר אחד. עם זאת, יהיה זה מן ההכרח להרחיב את היריעה פה ושם, שכן אתוסים ומיתוסים ניזונים מתהליכים חברתיים מגוונים.

מקורותיו של האתוס הם בתקופת היישוב. מבחינה היסטורית, האתוס הבטחוני החל מתגבש עם ייסוד ארגון השמירה הראשון "בר-גיורא"¹, בשנת 1907, ובצורה מובהקת יותר עם

* מאמר זה מבוסס על הרצאה שנישאה בכנס "הכוחות המזוינים והחברות הדמוקרטיות" (Armed Forces and Democratic Societies), שהתקיים במרכז בגין-סאדאט ללימודים אסטרטגיים, אוניברסיטת בר אילן, יוני 1998.

המאמר נכתב לפני פרוץ אירועי ראש השנה תשס"א. לכן אין כאן התייחסות להשפעה האפשרית של האירועים על תחייה מחדש של האתוס הבטחוני.

1 "בר-גיורא", ארגון ההגנה העצמית הראשון שנוסד בקהילה היהודית בארץ-ישראל למן העלייה הראשונה.

הקמת ארגון "השומר".² ארגונים אלה פעלו בחשאי, וקבלת חברים לשורותיהם היתה קפדנית ביותר. ארגון "בר-גורא" וארגון "השומר" עסקו, מצד אחד, בהגנה על הרכוש של איכרי המושבות, אולם מצד אחר הם היו גם גרעינים של תנועות פוליטיות בעלות נטיות סוציאליסטיות. לארגון "השומר", מעצם היותו ארגון חשאי, היתה השפעה מוגבלת מאוד על השיח הציבורי בתקופה הנדונה. עם זאת, החיכוכים האלימים המתמשכים עם האוכלוסייה הערבית הניחו את היסודות להתגבשותו של אתוס בטחוני כלל-יישובי. אתוס זה נשא בשלביו הראשוניים אופי הגנתי מובהק, לאמור, הגנה על הרכוש ועל חיי האוכלוסייה היהודית. האופי ההגנתי המשיך להיות דומיננטי גם בראשית שנות העשרים, כאשר ארגון ה"הגנה" החליף את ארגון "השומר".

המרכיבים ההתקפיים של האתוס הבטחוני התפתחו רק בשלב מאוחר יותר. האוכלוסייה היהודית, לפחות רובה ככולה, עברה בשנות השלושים מעין מהפכה תפיסתית כתוצאה מן ההסלמה בסכסוך היהודי-הערבי. המהפכה התבטאה ביסודה בזניחתה, לפחות באופן חלקי, של התפיסה ההגנתית, שכאמור, לא זכתה מעולם בהגמוניה מלאה – ובאימוץ תפיסה התקפית יותר.³ היה זה למעשה תהליך הדרגתי למדי, ולא מהפכה מהירה, תוך נטישה מוחלטת וחד-משמעית של האתוס הקודם. שני האתוסים חיו זה בצד זה, והיו תנועות פוליטיות שתמכו באחד ואחרות תמכו באחר.⁴ תמיכה נמרצת באתוס הבטחוני ההתקפי היה אפשר למצוא בפלמ"ח, יחידת-העילית של ה"הגנה" וצה"ל,⁵ או ליתר דיוק, בפרטונו הפוליטי תנועת הקיבוץ המאוחד.⁶ תנועה זו נשאה את דגל האתוס הבטחוני ההתקפי. אולם חשוב לציין שהפלמ"ח, או "רוח הפלמ"ח", היו תופעה מורכבת ורב-ממדית יותר מזו המצטיירת

- 2 ארגון "השומר", הארגון להגנה עצמית המפורסם ביותר, נוסד ב־1909 והתפרק ב־1918.
- 3 אניטה שפירא, חרב היונה, הציונות והכוח 1881-1948, תל-אביב, עם עובד תשנ"ב, פרקים 3-7.
- 4 דוגמות טיפוסיות הן מפלגת "הפועל הצעיר" ו"מפלגת הפועלים המאוחדת" (מפ"ם).
- 5 ארגון ה"הגנה" נוסד ב־1920. הארגון היה נתון בשנות העשרים לפיקוחה של ההסתדרות הכללית של העובדים. ב־1930 הוא עבר לפיקוחם של "הסוכנות היהודית" והוועד הלאומי.
- 6 הפלמ"ח: יחידת-העילית של ה"הגנה", ולאחר־מכן של צה"ל בראשיתו. לרבים ממפקדיו היתה זיקה חזקה לתנועת הקיבוצים "הקיבוץ המאוחד", שהוקמה ב־1927. בשנות העשרים היתה לקיבוץ המאוחד זיקה אידיאולוגית מובהקת למפלגת "אחדות העבודה". החל ב־1930, עם הקמת מפא"י, היה הקיבוץ המאוחד מזוהה עם מפלגה זו. עם הקמת המדינה הוא נהפך, יחד עם "הקיבוץ הארצי", לעמוד־השדרה של מפ"ם, ולאחר הפילוג במפ"ם היתה לרוב חברי "הקיבוץ המאוחד" זיקה אידיאולוגית ל"תנועה לאחדות העבודה", שנוסדה ב־1944.

בעבודותיהם של חוקרים שונים.⁷ על-פי החוקרים הנמנים עם "הסוציולוגים הביקורתיים", הפך הפלמ"ח את הגישה האופרטיבית הנובעת מאתוס בטחוני התקפי לאידאולוגיה, ובכך בישר את התפתחותה של תפיסה מיליטריסטית כבר בתקופת היישוב. אין טעות גדולה מזו. מקור הטעות והעיוות של אופי הפלמ"ח טמונים בזיהוי האתוס הבטחוני ההתקפי בכל הנוגע במערכת היחסים עם הבריתים והערבים עם המושג "מיליטריזם". יתר על-כן, ייחוס תכונה זו דווקא לפלמ"ח, ולא לארגונים צבאיים אחרים שפעלו ביישוב היהודי, כגון הארגון הצבאי הימני ה"אצ"ל",⁸ דומה לזיהוי דמות אנוש באמצעות התשליל של צילום, ולא באמצעות התמונה עצמה. מעבר לכך, אין להתעלם מכך שהפלמ"ח שימש בית-ספר ייחודי ליחסי-גומלין בין כוחות מזוינים לבין מגזרים אזרחיים של המדינה, בין בתחומים של סגנון חיים ויחסים בין מפקדים לפקודים ובין באווירה הכללית ששררה בו. השפעתו הלכה ופחתה במהלך השנים, למעט בכמה יחידות-עילית של צה"ל, אולם בכל הנוגע ביחסי צה"ל עם מגזרים אחרים במדינה היתה השפעתו מורגשת מאוד במשך תקופה ארוכה. שקיעתם של הפלמ"ח והפלמ"חיות כקונספציה נבעה לא רק ממלחמתו של בן-גוריון בהם. במקביל לפירוק של מטה הפלמ"ח וירידת חשיבותו, לארגונו מחדש של צה"ל, וכן, חשוב להדגיש, את היעדרותה של מפ"ם ממערכות השלטון, במחצית הראשונה של שנות החמישים, החלה החברה הישראלית לעבור תמורות מרחיקות-לכת, חלקן יזומות וחלקן בלתי-מבוקרות. סדרהיום הלאומי השתנה במידה רבה. הדוגמה הבולטת בשינוי יזום ומבוקר זה קשורה למעבר מ"תנועתיות" ל"ממלכתיות". במסגרת הקונספציה של "ממלכתיות", ביקש דוד בן-גוריון למעשה להחליף את ה"תנועתיות" במה שניתן לכנות "וולונטריזם ממושט".⁹ זו היתה גרסה אחרת לחלוטין של האוריינטציה הקולקטיביסטית שאפיינה את הזרם שדגל ב"תנועתיות". מדובר בהקמת מסגרות שיש בהן מידה רבה של בקרה ופיקוח ממלכתיים. צה"ל היה אמור למלא תפקיד מרכזי במסגרות אלה, במיוחד בתחום החינוך והחיברות של העולם החדשים. אכן, אם היתה תקופה שהיה ניתן להבחין בה בתסמינים מסוימים של "מיליטריזם תרבותי",

-
- 7 ראה, למשל, אורי בן-אליעזר, "אומה במדים" ומלחמה: ישראל בשנותיה הראשונות" זמנים 49 (קיץ 1994) 51-65; אורי בן-אליעזר, דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי, 1936-1956. תל-אביב, דביר, 1995, פרק 3.
- 8 הארגון הצבאי הלאומי (אצ"ל) נוסד בשנת 1931. האצ"ל לא קיבל את סמכות הסוכנות היהודית בכל הנוגע בפעילות הצבאית שלו נגד הערבים והבריטים.
- 9 משה ליסק "בנין מוסדות בתפיסת בן-גוריון" דוד בן-גוריון: דמותו של מנהיג תנועת הפועלים (שלמה אבינרי עורך, תל-אביב, עם-עובד, 1986) 108-117.

היתה זו התקופה הזאת.¹⁰ אולם היתה זו תופעה זמנית וחולפת. הפעילות החינוכית-תרבותית של צה"ל נמשכת עד היום. יש בה דמיון פורמלי למה שהיה אופייני לשנות החמישים, אולם היא חסרה לחלוטין את אותו להט מיסיונרי שהיה לבן-גוריון ואת האידיאולוגיה שליוותה להט זה.

האתוסים והמיתוסים בשנות החמישים: הצרכים האובייקטיביים ותורת הביטחון הלאומי
מלחמת העצמאות, שביססה את ריבונותה של ישראל, הסתיימה בסדרה של הסכמי שביתת-נשק שהיו רחוקים מהסכמי שלום. כך נקלעה ישראל למצב שבו נזקקה בדחיפות לעיצוב מתווה קונספטואלי ומוסדי בסוגיית הביטחון הלאומי שיאפשר לה להתמודד עם קונפליקט מתמשך. תורת הביטחון הלאומי, שעוצבה בימים ההם כתורה שבעל-פה, כללה הן היבטים צבאיים-אסטרטגיים והן היבטים מוסדיים בעלי אופי אזרחי. ההיבט הראשון כלל פיתוח דוקטרינה צבאית והגדרה של סדר הכוחות, סוג אמצעי הלחימה ותרבות הארגון של הצבא. ההיבט השני כלל כלים וכללים לגיוס כוח-האדם ומשאבים אחרים לגיבוי פעולות צה"ל. כמורכב כלל היבט זה פיתוח דפוסים של יחסי-גומלין בין צה"ל לבין מגזרים אזרחיים.

האתוסים והמיתוסים סביב תורת הביטחון הלאומי ניזונו בשנות החמישים במידה רבה מהניסיון שהצטבר בתקופת היישוב במהלך המאבק הבינקיהילתי בין יהודים לפלשתינים. ניסיון נוסף הצטבר בעקבות המצב האסטרטגי והגיאופוליטי החדש שנוצר אחרי מלחמת תש"ח. תורת הביטחון הלאומי הבלתי-כתובה שהתגבשה לאחר מלחמה זו היתה מבוססת, ראשית, על ההערכות שהערבים לא השלימו עם קיומה של מדינת-ישראל, וכי לא ניתן להגיע להסכם שלום בתנאים החיוניים ביותר בעיני ישראל לבטחונה. מבחינה אופרטיבית הסיקה ההנהגה הפוליטית והצבאית, בצדק או שלא-בצדק, שיש להתכונן ל"סיבוב שני". בין כה וכה נוצר מצב של לא-שלום ולא-מלחמה.¹¹

ההנחה השנייה היתה שגבולות שביתת-הנשק עם מדינות ערב פרוצים ומאפשרים הסתגנויות הן של פליטים פלשתינים המבקשים לחזור לכפריהם והן של מסתננים לצורכי מודיעין ו/או פיגועים. צה"ל נאלץ למעשה לפעול בשלוש חזיתות. החזית הראשונה: חסימת גבולות על-מנת למנוע הסתגנויות. פעילות זו כללה פעולה דרסטית נגד המסתננים ופעולות-תגמול קשות נגד מעוזים מצריים וירדניים. בתחום זה חלה הסלמה הולכת וגוברת עד מבצע

Baruch Kimmerling, "Patterns of Militarism in Israel," *European Journal of Sociology* 10 (Vol. 34, 1993) 199-202.

Dan Horowitz, "The Israeli Concept of National Security," *National Security and Democracy in Israel* (Avner Yaniv ed., Boulder and London, Lynne Rienner Publishers, 1993) 11-19.

"קדש" (אוקטובר 1956).¹² החזית השנייה היתה שמירת בטחון הפנים, לא רק מפני מסתננים מבחוץ, אלא גם בקרב ערביי ישראל, לשם כך הוטל עליהם משטר צבאי נוקשה מאוד. החזית השלישית כללה את הפעלתו של צה"ל הרחק מגבולות המדינה. הדוגמה המובהקת לכך הוא מבצע "קדש".

כל אלה שימרו וחזקו בעיני האוכלוסייה היהודית את חשיבותם של הביטחון השוטף והביטחון הבסיסי כאחד. עם זאת מן הראוי להדגיש כי המדינה והחברה הישראליות היו עסוקות באותה עת גם בקליטת העלייה הגדולה. הדבר חייב את הקברניטים להקדיש משאבים אדירים ולטפל במשברים דחופים, לפעמים גם על-חשבון נושא הביטחון.

האתגרים הבטחוניים והאזרחיים הכבדים הביאו לידי פיתוחה של תורת ביטחון כוללנית, שבן-גוריון היה מנסחה העיקרי. במושג "תורת ביטחון כוללנית" הכוונה היא לכך שנוסף להיבטים האסטרטגיים והטקטיים, מצויים בה גם ממדים אזרחיים מובהקים. שני הרכיבים, הצבאי והאזרחי, אמורים להזין זה את זה. הרכיבים האזרחיים היו, לפי משנתו של בן-גוריון, עלייה וקליטתה בקצב מהיר במיוחד במישור הכלכלי ובמישור של איכות החיים והחינוך; התפרשות התיישבותית רחבת-ממדים לאורך הגבולות החדשים; ומאמץ להגיע למצב של איתלות במוצרים בסיסיים מבחוץ. ההתפשטות התפקידית של צה"ל לתחום החינוך והתרבות, ההתיישבות (הנח"ל) ומתן סיוע חומרי למעברות וכולי, היתה הקו המאפיין של צה"ל בשנות החמישים. מעולם לא חזר צה"ל להיקף פעילות בוזמנית ורב-תחומית כזו כבשנות החמישים.¹³ על-מנת להתמודד עם משימות אלה נבנה צה"ל כפי שאנו מכירים אותו עדיין גם כיום למרות השינויים שחלו בו במשך השנים: צבא-חובה, צבא-קבע ומילואים. המבנה התלת-שלבי – ובמיוחד גיוס-החובה האוניוורסלי כמעט (למעט חרדים וערבים) וחטיבות המילואים – שהיווה למעשה את עמוד השדרה של המערך הלוחם, העניק משמעות חברתית ונורמטיבית מרחיקת-לכת לשירות בצה"ל. השירות בו נהפך במהירות לכרטיס-כניסה כמעט בלעדי לחברה האזרחית הישראלית. כל אלה שלא שירתו, אזרחותם היתה פגומה במידה זו או אחרת;¹⁴ לאמור, ההשתייכות

12 Benny Moris, *Israel's Border Wars, 1948-1956: Arab Infiltration, Israeli Retaliation and the Countdown to the Suez War* (Oxford, Clarendon Press, 1996) Chs. 12-13

13 דן הורוביץ ומשה ליסק מצוקות באוטופיה: חברה בעומס יתר (תל-אביב, עם-עובד 1990) 260-259; Stuart A. Cohen, "The Israeli Defense Forces (IDF): From a 'People' Army to a 'Professional Military' – Causes and Implications," *Armed Forces and Society* (Vol. 21, No. 2, Winter 1995) 237-254.

14 Dan Horowitz and Baruch Kimmerling, "Some Social Implications of Military Service and the Reserve System in Israel" *European Journal of Sociology* (Vol. 15, 1974)

לקולקטיב הלאומי של בעל האזרחות הפגומה היתה חסומה או מוגבלת בתנאים משפטיים וחברתיים, הכל בהתאם לנסיבות שהביאו את האדם לידי אי־השתייכות ל"אומה במדים". מערכת מסועפת של מצבי מפגש פורמליים ובלתי־פורמליים בין המגזר הצבאי למגזרים האזרחיים הגבירה מאוד את תחושת ההשתייכות לקולקטיב. הכוונה אינה רק לעצם השירות המסיבי של אזרחים במילואים, אלא גם להשתתפות במערכת מסועפת מאוד של רשתות חברתיות (social networks); כל זה הן ברמה של האליטות והן ברמה של אזרחים מן השורה. תחושת ההשתייכות ל"אומה במדים" והסדרים הממוסדים והבלתי־ממוסדים עוודו בשנות החמישים את קיומה של סולידריות סביב אתוס הביטחון הלאומי. עם זאת תהיה זו טעות להניח שהקונסנזוס היה שלם ומקיף אפילו בקרב אלה שראו עצמם חלק מהקולקטיב ואפילו חלק מהאליטה שלו. כבר בשנות החמישים נמתחה ביקורת על תכליתן של פעולות־התגמול, ובצורה חריפה יותר על תכליתו של הממשל הצבאי שהוטל על האוכלוסייה הערבית.¹⁵ מצד אחר, עקרון העליונות של הרשות הצבאית היה מקובל על כולם. האיום הצבאי החריף והרגישות לדעת־הקהל העולמית, ובמיוחד זו היהודית, וכן גם גורמים נוספים¹⁶ טיפחו עיקרון זה. לא התגלו כמעט חריגים, למעט בתקופת כהונתו של משה שרת כראש ממשלה.¹⁷

השינויים באתוסים ובמיתוסים לאחר 1967

התקופה שבין סיומה של מלחמת ששת־הימים לבין מלחמת יום־הכיפורים היתה כזכור העידן שבו נסחפה החברה הישראלית להלך־רוח של אופוריה קיצונית. האתוס הבטחוני הדומיננטי שטופח למן שנות החמישים נראה בלתי־ניתן כביכול לערעור, והקונסנזוס כבלתי־שביר. הגנרלים המנצחים נהפכו לאגדות חיות, ומחברי המיתוסים של מלחמת ששת־הימים לא נלאו מלחזור ולספר עליהם בכל צורה אפשרית – בכלי־התקשורת, בספרים ובאלבומי ניצחון. החיזור של

262-275; Edna Lomsky-Feder, "Youth in the Shadow of War – War in the Light of Youth: Life Stories of Israeli Veterans" *Adolescence, Careers and Cultures* (Wim Meens et al. eds., Berlin and New York, 1992) 405-407.

15 Benny Moris, *Israel's Border Wars, supra note 12* Chs. 12-13; שלמה אהרונסון ודן הורוביץ, "אסטרטגיה של תגמול מבוקר – הדוגמה הישראלית," *מדינה וממשל*, כרך א, מס' 1 (קיץ תשל"א, 1971) 77-99.

16 Avner Yaniv, "A Question of Survival: The Military and Politics Under Siege," *National Security and Democracy* (Avner Yaniv ed.), 91-92.

17 Benny Moris, *Israel's Border Wars, supra note 12* Ch. 10; איל כפכפי, לבון, אנטי־משיח (תל־אביב, עם־עובד, 1998) פרק 21.

פוליטיקאים, מנהלי פרויקטים כלכליים ואפילו אנשים מקרב האליטה התרבותית אחרי מפקדי המלחמה הגיע לעיתים לממדים מביכים.

אולם בצורה פרדוקסלית, דווקא בעת שהקונסנזוס סביב תורת הביטחון הלאומי הגיע לשיאו, החל המפנה. הסדקים החלו לבצבץ עוד לפני מלחמת יום־הכיפורים, אולם הם הלכו וגדלו במיוחד אחריה. הסכם השלום עם מצרים זכה אומנם בהסכמה רחבה בכנסת ובקרב הציבור, אבל הותיר ללא פתרון את שאלת הגדה המערבית וחבל־עזה. כיבוש הגדה המערבית שחרר את ישראל מהאיום האסטרטגי והגיאופוליטי הממשי ביותר לבטחונה כישות לאומית ריבונית. כתוצאה מכך, הקונסנזוס שרווח בקהילת הביטחון הישראלית "התבסס על דחייה של הסדר שיחייב חזרה לסטטוס קוו אנטה המדיני והצבאי הרעוע לאורך גבולה המזרחי של ישראל".¹⁸ היה מקובל על כולם שנסיגה מלאה מהשטחים שנכבשו מידי ירדן אינה עולה בקנה אחד עם העיקרון של הבטחת כושרה של ישראל להגן על עצמה. היו כמובן כאלה שהתנגדו לנסיגה כלשהי – גוש הימין שהגיע לשלטון ב־1977. מן הראוי להדגיש בהקשר זה שגם הביטויים הסמליים של הקונפליקט הבינקיהילתי קיבלו ממד חדש, כולל השימוש האינטנסיבי בנימוקים דתיים־תיאולוגיים והיסטוריוגרפיים.

לצד השימוש בסמלים ובמושגים דתיים, כגון "נחלת־אבות", "ארץ־ישראל", "עם־ישראל" ו"תורת־ישראל", חזרו והשתמשו, במיוחד המתנחלים, במערכות הסמלים החלוציים שמקורן בתקופת היישוב. אלא שעכשיו השתנתה כמעט לחלוטין זהותם החברתית והפוליטית של הדבקים במושגים אלה. אנשי "גוש־אמונים" ותומכיהם מקרב הציונות הדתית תפסו את מקומם של אנשי תנועת הפועלים ההיסטורית. תופעה אחרת, שהיה בה משהו מהחזרה לנורמות של החברה היישובית, היתה הגישה המתירנית כלפי שלטון־החוק כאשר זה לא עלה בקנה אחד עם רעיון ההתיישבות בחבלי ארץ־ישראל השלמה. בעקבות זה התפתחה בטריטוריה שהיתה נתונה בשליטת צה"ל, אבל לא היתה בריבונותה של מדינת־ישראל, מציאות של כפל נורמות, שסכנתה טמונה בחתירה תחת שלטון־החוק.

הסתעפות נוספת של ויכוח זה חלה בהקשר ההבחנה בין "מלחמת־אין־ברירה" ל"מלחמת־ברירה". נושא זה עמד במרכז הוויכוח הסוער בעת מלחמת לבנון (1982–1985). אולם לא רק סוגיות אסטרטגיות־צבאיות או שאלות מוסריות הנוגעות במידה ובעיתוי של השימוש בכוח צבאי פגעו בקונסנזוס. גורם חשוב נוסף היה העובדה שהמשך השליטה ביהודה, שומרון וחבל־עזה חייב השקעה הולכת וגדלה לא רק של משאבים כלכליים, אלא גם של

Dan Horowitz, *Constant and Changeable Principles in the Israeli National Security Concept* (Jerusalem, The Leonard Davis Institute for International Relations, February 1986) 26 18

מאמצים לנטרל את ההשפעה המזיקה של המשך הכיבוש על המערכת הצבאית. נושא זה נהפך לנושא מרכזי של מחלוקת עם פרוץ האינתיפדה.

יורם פרי, שדן בסוגיה זו, מצביע על שלוש סכנות העומדות לפני כיבוש המתמשך על-פני שנים ארוכות.¹⁹ ראשית, הקצונה המקצועית עשויה לאבד את הניטרליות הפוליטית שהיא אמונה עליה. שנית, כתוצאה ממצב הכיבוש המתמשך עלול להתפתח משבר זהות חריף בדימוי העצמי ובזהות העצמית של הקצונה. שלישית, היחסים בין הצבא לבין המגזר האזרחי עשויים להיזקק. כל אלה, כמעט בהכרח, עלולים להביא לידי משבר של לגיטימציה, לאמור, העלאת ספקות לגבי תבונתם של הפוליטיקאים מקבלי ההחלטות. משבר הלגיטימציה ילך ויגבר ככל שהצבא יפתח דוקטרינה פוליטית-צבאית משלו, שתהווה חלופה, בדרך-כלל קיצונית יותר, לדוקטרינה המקובלת על האליטה הפוליטית. הצבא נהפך בנסיבות אלה לקבוצת-לחץ פוליטית בעלת נטייה לתכסוסים פוליטיים, לא רק באזורי הכיבוש, אלא גם בקרב הציבור האזרחי וביחס לממשלתו שלו.

האם דבקו תכונות אלה גם בצה"ל? האם הוא נשאר מחוסן בפני חוליים אלה? אלה השאלות המטרידות את החוקר ואת הציבור. התשובה העקרונית היא שצה"ל אכן היה נתון בסכנה מוחשית, אבל בדרך-כלל יצא בשלום, אם כי עם צלקות לא-מעטות.

הסכנה לפגיעה בדימוי העצמי ובזהות העצמית היתה לא-קטנה. היא נבעה מכך שחלק לא-מבוטל מקציני צבא-הקבע עוסקים, במיוחד בשטחים, במגוון עצום של תפקידים שהקשר בינם לבין ההכשרה הצבאית שקיבלו הינו מקרי לחלוטין. כך, למשל, קצינים עוסקים (במסגרת הממשל האזרחי בגדה ובחבל-עזה) בנושאי בריאות, ביוב, שירותי רווחה וכדומה. גם פעולות השיטור הנרחבות, המבוצעות בדרך-כלל על-ידי המשטרה האזרחית, אינן עולות בקנה אחד עם הפעילות השגרתית של הצבא.

יתר על-כן, לפחות חלק מהפעולות האזרחיות הללו עוררו, כיוון שפגעו בזכויות האזרחיות של הפלשתינים, התנגדות הולכת וגוברת מצד זרמים פוליטיים ואידיאולוגיים בחברה הישראלית. על רקע זה צמחו קבוצות "יוניות" חדשות, ורבו האנשים שהכריזו על סרבנות-שירות בשטחים מטעמים אידיאולוגיים.²⁰ לצד התפתחות זו רבו החיכוכים בין חוגי הימין, ובמיוחד המתנחלים, לבין נציגי צה"ל בשטחים. חוגים אלה הטיחו האשמות כבדות לא רק

19 Yoram Peri, "The Impact of Occupation on the Military: The Case of the IDF, 1967-1987," *The Emergence of a Binational State: The Second Republic in the Making* (Ilan Peleg and Ofra Seliktar eds., Boulder, Westview Press, 1989) 143-168

20 למשל, תנועת "יש גבול" או תנועת "אימהות נגד שתיקה".

בממשלה, אלא גם ברמטכ"ל ובאלופים שעמדו בראש פיקוד המרכז.²¹ אם עד פרוץ האינתיפדה היו כל המשברים הללו סמויים פחות או יותר, הרי ככל שגברה האינתיפדה, הלכו וגברו המשברים והחיכוכים בין צה"ל לבין חוגים שונים בחברה האזרחית (מימין ומשמאל).²² החיכוכים הסמויים נבעו גם מכך שקצינים בכירים חזרו והביעו מדי פעם את דעתם שלא ניתן לחסל את האינתיפדה באמצעים צבאיים בלבד. דעה זו אף זכתה בפומביות כאשר יצחק שמיר, שכיהן אז כראש ממשלה, הסתייג ממנה בפומבי.²³ הלך-הרוח החדש, שהחל מקיף חוגים רחבים יותר ויותר, ביטא את הספק ביכולתו של הצבא לפתור בצורה כוחנית קונפליקטים בינלאומיים. גיבוי להלך-רוח זה היו הסכמי השלום עם מצרים.²⁴ אווירה זו "תפסה מומנטום" נוסף בעת מלחמת לבנון, והגיעה לשיא בתקופת האינתיפדה והסכמי אוסלו. יחד עם זאת, אין להסיק מכך שצה"ל איבד את אמונו של הציבור הרחב. לפי סקרים שונים, גם בעיצומה של מלחמת לבנון ואחריה היה האמון בצה"ל גדול יותר מאשר בכל מערכת ממשלית אחרת.²⁵ על כך יש להוסיף שגם בתקופה זו נמצאו חוגים רחבים שהמשיכו לדבוק באמונה שאין מגבלות לשימוש בכוח צבאי. חוגים אלה סברו שזה למעשה הפתרון היחיד לסיומו של הסכסוך, אם אכן ייעשה שימוש בכוח דרסטי דיו. גם בחוגי השמאל הקיצוני הטילו ספק ב"תיאוריית המגבלות" של השימוש בכוח, אבל כמובן, מסיבות אחרות לחלוטין: אי-אמון ביכולתה וברצונה של הממשלה לוותר ויתורים טריטוריאליים ופוליטיים קיצוניים.²⁶ התמונה המצטיירת אפילו מתיאור סכימטי זה היא שהחל בשנות השבעים, ניתן לדבר על צמיחתם של אתוסים מגוונים של ביטחון ואף מנוגדים זה לזה. תופעה זו הגבירה מאוד את

- 21 הארץ, מאמר מערכת, 23 באוגוסט 1993.
- 22 Yoram Peri, "The Impact of Occupation," *supra* note 19, at pp. 146-165; Yoram Peri, "Israel's Conscientious Objection in a Democracy Under Siege," *The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance* (Charles C. Moskos and John Whiterclay-Chambers II eds., New York and Oxford, Oxford University Press, 1993) 150-154.
- 23 זאב שיף "חזית נוספת לצה"ל – מבפנים", הארץ, 11 באוגוסט 1988; "שרי הליכוד מאשימים את צה"ל", הארץ, מאמר מערכת, 28 ביוני 1982.
- 24 Efraim Inbar, "Attitudes Toward War in the Israeli Political Elite," *Middle East Journal* (Vol. 44, No. 3, Summer 1990) 435-437.
- 25 Yoram Peri, "Israel's Conscientious Objection in a Democracy Under Siege," *supra* Note 22, at pp. 152-157; Asher Arian et al., *National Security and Public Opinion in Israel* (Boulder, Colorado, Westview, 1988) 37-39.
- 26 Efraim Inbar, "Attitudes Toward War," *supra* note 24, at p. 437.

המאבק הפוליטי והאידיאולוגי־התרבותי בין קבוצות שדבקו במיתוסים השונים. השסע האידיאולוגי הלך והחריף. מצד אחד, קבוצות ימין מאמצות תכונות אחדות של מיליטריזם תרבותי בתוספת נופך דתי, ואילו חלק הולך וגדל מהמרכז והשמאל מסתייג לחלוטין מתופעה זו. האתוסים החלופיים החלו מחלחים לתודעת הציבור במהלך מלחמת־ההתשה הממושכת שבאה בעקבות מלחמת יום־הכיפורים. החלוצה בעיצוב האתוסים החדשים היתה תנועת "שלום עכשיו".²⁷ למן אמצע שנות השבעים ועד למחצית הראשונה של שנות השמונים הצליחה תנועה זו לכנס בעצרות המוניות רבבות אוהדים. הידועה מכולן היתה "עצרת 400 האלף", שנערכה בתל־אביב בעקבות הטבח שערכו מיליציות נוצריות במחנות הפליטים סברה ושתילה שליד ביירות. בעקבות עצרת המונים זו כוננה ממשלת ישראל, בראשות מנחם בגין, ועדת־חקירה ממלכתית שהתבקשה לבדוק את מידת האחריות העקיפה או הישירה של צה"ל לאירועים אלה. היתה זו הפעם הראשונה שבה קיבלו מסריה של תנועת "שלום עכשיו" הד ציבורי רחב. במהלך מלחמת לבנון קמו תנועות נוספות, קטנות יותר בממדיהן מ"שלום עכשיו", אבל בעלות מסרים רדיקליים יותר. הידועה שביניהן היא תנועת "יש גבול".²⁸ תנועה זו עודדה, במידה מסוימת של הצלחה, סרבנות מטעמים אידיאולוגיים של חיילים ששירתו בלבנון, ובמיוחד ביהודה, שומרון וחבל־עזה בתקופת האינתיפדה. מספרם של סרבני־המצפון שהובאו למשפט היה זעום, אולם מספר הסרבנים דה־פקטו לא היה שולי. סרבנים אלה לא נמנו עם סרבני־המצפון הקלסיים, כלומר, מטעמים של תפיסת־עולם פציפיסטית וסירוב עקרוני ללבוש מדים ולשאת נשק; היתה זו סרבנות אידיאולוגית ופוליטית שהמאמינים בה תבעו נסיגה מלבנון, מיהודה, משומרון ומחבל־עזה.

ההשפעה הכוללת של האתוסים החלופיים היתה מוגבלת, כאמור, אם כי לא חסרת חשיבות. אבל אין ספק שהם כרסמו באתוסים "הרשמיים" ההגמוניים, בין השאר מפני שהמאמינים בהם חידדו את ההבחנה בין "מלחמת־ברירה", שנתפסה על־ידי התנועות האנטי־ממסדיות כבלתי־ראויה, לבין "מלחמת־אין־ברירה". הסכמי אוסלו בשנת 1993 ייצגו את שעתם הגדולה של הדוגלים באתוסים החלופיים. מנקודת־ראותם של אנשים אלה, היתה זו מהפכה היסטורית, לא כל־כך בתחום הפוליטי־המדיני, אלא בתחום הקונספטואלי־הנורמטיבי.

המיתוס בדבר המיליטריזציה של החברה הישראלית: מסקנות ולקחים

סקירה זו תהיה בלתי־שלמה אם לא תכלול התייחסות, ולו קצרה, לסוגיה שהעסיקה חוקרים שדנו

27 תנועת "שלום עכשיו" נוסדה בשנת 1978. היא קמה על רקע הקיפאון בשיחות השלום עם מצרים.

28 תנועת "יש גבול", קבוצה יונית רדיקלית, היתה פעילה מאוד בתקופת מלחמת לבנון (1982-1985) ועודדה סרבנות־שירות בלבנון.

בהיבטים שונים של יחסי צבא-חברה בישראל. הכוונה לנושאים כגון תהליכי קבלת החלטות בנושאי ביטחון לאומי או תגובות אידיאולוגיות על מהלכים צבאיים או מדיניים. הוויכוח בין החוקרים בסוגיה זו התמקד בשאלה אם ניתן לכנות את ישראל "מדינה מיליטריסטית". טענת המצדדים בתואר זה היא שניתן לאתר מחוונים אחדים, הן ברמה של האתוסים הבטחוניים והן ברמה של מדיניות הביטחון בתקופות שונות, וכן בהקשר של יחסי-הגומלין בין המגזר הצבאי לבין מגזרים אזרחיים, המצביעים באופן מפורש על קיומם של תסמינים מיליטריסטיים. כך, למשל, חוקרים שונים טוענים שמדיניות הביטחון הישראלית היתה תמיד כוחנית, לאמור, נשענה על האמונה שהשימוש בכוח צבאי מסוגל לפתור סכסוכים מדיניים. מחוונים אחרים הם, למשל, הנטייה לאמץ אתוס לאומי-דתי התומך בעמדה הכוחנית, וכן מידה רבה של סימביוזה בין המערכת הצבאית לבין המערכות האזרחיות.²⁹ עלימנט לבחון את מידת האמינות של טיעונים אלה, יש לחזור ולשאל שוב מהי משמעות המושג "חברה מיליטריסטית", או מה משמעותו של תהליך של מיליטריזציה של חברה, הן ברמה העקרונית והן בהקשר הישראלי.

המעין ברשימת התנאים ההכרחיים והמספיקים שהוצגו בראשית המאמר ייטה לומר לעצמו, במבט ראשון, גם אם הוא משוחרר מהנחות אידיאולוגיות מוקדמות: אכן קיימים בישראל תסמינים של חברה מיליטריסטית. אנו מבקשים לטעון שגם אם אין להתעלם מתופעות אלה, תגלה בדיקה קפדנית של התסמינים, ברוב המקרים, שמדובר במקרה הטוב בטעויות אופטיות ובפרשנות בלתי-מדויקת, ובמקרה החמור הטענות הללו הן חלק מובהק ממאבקים אידיאולוגיים-ציבוריים שחדרו לאחרונה גם לאקדמיה הישראלית.

באשר לטעויות האופטיות, אולי החשובה שביניהן היא הקשר שבין צה"ל לבין "בניין האומה הישראלית". מקובל לומר שצה"ל מילא בשנים הפורמטיביות שלו תפקיד-מפתח, אם לא מכריע, בבניין האתוס הבטחוני של ישראל מכאן ובחישולה של החברה הישראלית הצעירה ל"עם לוחם" ול"אומה במדים" מכאן. צה"ל אכן הרבה לעסוק, כאמור, בפעילויות אזרחיות מובהקות – חינוך, השכלה, סיוע לעולים חדשים, בידור, טיפוח תרבות עממית ועוד.³⁰ תהיה זו טעות להתעלם מפעילויות אלה ולהמעיט בחשיבותן. יתר על-כן, בן-גוריון אכן ביקש להפוך את

29 ראו הערה 7.

30 Moshe Lissak, "The Civilian Components of Israel's Security Doctrine: The Evolution of Civil-Military Relations in the First Decade" *Israel: The First Decade of Independence*, (Ilan S. Troen and Noah Lucas eds., Albany, State University of New York Press, 1995) 575-592.

צה"ל (כולל הגדנ"ע) לסוכן החינוך המרכזי לכלל הנוער, אבל במיוחד לעולים החדשים. עם זאת מדובר כאן בטעות אופטית כפולה.

ראשית, היוזמה לכל התרבות התפקידים הזאת נבעה בצורה חד־משמעית מהצד האזרחי. האליטה המדינית־הפוליטית קבעה פחות או יותר את העקרונות המנחים, והותרה לרמטכ"ל מידה מסוימת של אוטונומיה במימוש הנחיותיה, כולל אופן ביצוען. שנית, נסיונותיו של בן־גוריון להפוך את צה"ל לתחליף למערכות האזרחיות בתחום החינוך, במיוחד החינוך הנורמטיבי על־פי האידיאולוגיות של ממלכתיות, הצליחו רק באופן חלקי. הסיבה לכך היתה, בין השאר, התנגדות עזה של חוגים פוליטיים אזרחיים מימין ומשמאל.³¹ גם צה"ל לא גילה התלהבות יתר ממדיניותו של בן־גוריון. הוא אכן ממשיך לפעול בתחומים הללו, אבל זה זמן רב שהוא נאלץ להתחרות כשווה עם שווים, ואולי גם כצד נחות מעמד, עם מערכות חינוכיות חיברותיות אזרחיות. מגמה זו הולכת וגוברת עם השנים.

נקודת־המפנה היתה מלחמת יום־הכיפורים. גם ריבוי הידיעות על מחדלים בצה"ל, במיוחד ביחסי מפקדים ופקודים, הגביר את א־האמון בצה"ל כמסגרת חינוכית. דבר זה גרם להגברת מעורבותם של אזרחים בכל הנעשה בצה"ל בתחום יחסי־האנוש (למשל, מעורבות ההורים, במיוחד בשלב הטירונות). לפנינו דוגמה מובהקת של "אזרח" צה"ל, ולא מיליטריזציה של החברה.³² בשנים האחרונות צה"ל נמצא למעשה בעמדה של התגוננות בכל הנוגע ביחסי־האנוש השוררים בתוכו. הביקורת על צה"ל רחבה אף יותר וקשורה בשסע הפוליטי־האידיאולוגי העמוק המאפיין את החברה הישראלית ביחס לפתרון הסכסוך הישראלי־הערבי בכלל והסכסוך הישראלי־הפלשתיני בפרט. בתנאים אלה אין צה"ל רוצה – וגם אם ירצה, אין הוא יכול – לשמש רגולטור עליון של אורחות־החיים המבקש להזין בצורה חד־צדדית את האתוס הבטחוני. תסמין אחר, הקשור לקודם ויש הרואים בו את התסמין המובהק ביותר להיותה של ישראל חברה מיליטריסטית, הוא מה שמכונה מרכזיותו של נושא הביטחון. אין חולק על כך שבחברה הנמצאת בקונפליקט ממושך, חברה הנאלצת מדי פעם להתמודד עם מצבי־חירום, פיגועים ומלחמות, נושא הביטחון האישי והקולקטיבי, הביטחון "השוטף" וה"בסיסי", נהפך לנושא מרכזי בשיח הציבורי והפרטי. יתר על־כן, מדובר לא רק בשיח גרידא, אלא בהשפעות מוחשיות הן על חיי הפרט (שירות מילואים, הרוגים, נכויות וכולי) והן על הקולקטיב (גיוס

31 משה ליסק, "בנין מוסדות בתפיסת בן־גוריון", לעיל הערה 9, בעמ' 108–117.

32 Dan Horowitz, "The Israeli Defense Forces: A Civilianized Military in a Partially Militarized Society," *Soldiers, Peasants and Civil-Military Relations in Communist and Modernizing Societies* (Roman Kolkowicz and Andrzej Korbonski eds., London, Allen and Unwin, 1981) 77–106.

משאבים כלכליים הפוגעים בטווח הקצר והבינוני בצמיחה ובפיתוח הכלכליים). במילים אחרות, הגבולות בין המערכת הצבאית לבין המערכות האזרחיות לא היו אטומים מעולם. היתה הזנה הדדית, אולם כל אחת מהמערכות נעה במסלולים שונים שהתלות ביניהם הינה חלקית בלבד. עובדה זו, אגב, הביאה חוקרים לכלל מסקנה שבעצם לא היתה קיימת בישראל מעולם "חברה אזרחית", לפחות לא במשמעות המקובלת בחברות דמוקרטיות מערביות.³³ גיבוי לתפיסה זו מצאו החוקרים גם בתופעות אחרות, כגון אי-קיום הפרדה בין דת למדינה.

לא כאן המקום להיכנס לדיון קונספטואלי וענייני בדבר קיומה או אי-קיומה של חברה אזרחית בישראל. השאלות הרלוונטיות לדיוננו הן למעשה שתיים: ראשית, אם הביטחון הוא המרכז, מהי אפוא הפריפריה או מהם הנושאים הפריפריאליים? שנית, האם מדובר במצב יציב, בלתי-משתנה, או שמא יש עליות וירידות ב"מרכזיותו" של הביטחון או ב"פריפריאליות" של גורמים אחרים?

חקר מרכזיותו של הביטחון מזווית-ראייה כוללת נמצא עדיין רק בראשיתו.³⁴ חשוב מאוד, למשל, למדוד את השפעתו של גורם הביטחון על החברה הישראלית בהשוואה להשפעתם של גלי העליות, או לחלופין, את השפעתם של צמיחה או מיתון כלכלי שאינם קשורים תמיד למצב הבטחוני. לא תהיה זו השערה חסרת בסיס עובדתי לומר שלהרכב חברתי של העלייה בשנות החמישים ושל העליות "הרוסיות" בשנות השבעים והתשעים היתה השפעה חשובה לא-פחות על היבטים שונים של הפעילות המוסדית בתחום הפוליטי, החברתי והתרבותי מאשר לתחום הביטחון. ההיסטוריה של היישוב היהודי ושל מדינת-ישראל אינה רק סיפור של מלחמות. החלוקה לתקופות על-פי אירועים אלימים ומלחמתיים אינה היחידה שאפשר להעלות על הדעת, לישראל יש גם היסטוריה חברתית ותרבותית עשירה שאינה חופפת תמיד את ההיסטוריה הפוליטית והבטחונית, ולכן היא מצריכה חלוקה אחרת לתקופות. בהיעדר רצון לעסוק במחקר מקיף מזווית-ראייה זו, הסתפקו החוקרים בניתוח המיליטריזציה באמצעות חיפוש אחר מחוונים שונים, אבל מבלי לקבוע אם הם בבחינת תנאים הכרחיים או מספיקים. דוגמות למחוונים כאלה הם, למשל, סקרי דעת-קהל שונים החושפים מידות שונות של "מיליטריזם קוגניטיבי", כולל תפיסת הסכסוך היהודי-הערבי;³⁵ השפעות

Rebecca L. Schiff, "Civil-Military Relations Reconsidered: A Theory of Concordance," 33 *Armed Forces and Society* (Vol. 22, No. 1, Fall 1995) 18-22.

Avner Yaniv, "A Question of Survival," *supra* note 16, at pp. 91-92; Dan Horowitz, "The Israeli Concept of National Security," *supra* note 11, at pp. 17-19; Moshe Lissak, "Civilian Components," *Supra* note 30, at pp. 55-80.

See, for example, Asher Arian et al. *National Security and Public Opinion*, *supra* 35

שליליות של יחסי צבא־מדינה על המערכת הדמוקרטית של ישראל; קיומה של כלכלה מלחמתית;³⁶ ועובדת היותה של המערכת הצה"לית אחת המערכות המשפיעות ביותר בתקופה הפורמטיבית של גיבוש הזהות העצמית בקרב הנוער הישראלי.

אף־על־פי שניתן למצוא בכל הדוגמות הללו תסמינים של הלכידור מיליטריסטיים שאינם שכיחים כל־כך בחברות דמוקרטיות שאינן מצויות בסכסוך מתמשך, אין בהם כדי להוות בשום מקרה **תנאים מספיקים**, מה גם שעוצמתם וחשיבותם **משתנות** מדי פעם, הן באופן מוחלט והן בהשוואה לגורמים אחרים שעיצבו את דמותה של החברה הישראלית. יתר על־כן, לא ניתן לקבל תמונה מלאה ואמינה מבלי להתייחס לעצם קיומם ולעוצמתם של "נוגדנים" המסוגלים לנטרל השפעות מזיקות מסוג זה.

הנוגדן הראשון במעלה הוא, אולי באופן פרדוקסלי, השסעים האידיאולוגיים־הפוליטיים המאפיינים את החברה היישובית הישראלית מראשית ימיה. מדובר בפלורליזם שמעטים כמותו גם כאשר מדובר במגזר היהודי בלבד, ועל אחת כמה וכמה אם נוסף לכך את המגזר הערבי, שגם הוא מפוצל מאוד. שסעים אידיאולוגיים כשלעצמם אינם מהווים בהכרח נוגדנים להתפתחותו של מיליטריזם. חשוב להבין מי הם הצדדים למחלוקת ועל מה הם חלוקים. אולם מעבר לכך יש חשיבות לדעת את מבנה השסעים. האם מדובר בשסע דיכוטומי, קוטבי, בין שני מחנות בעלי תרבויות פוליטיות שונות לחלוטין, שהמעבר ביניהן אינו אפשרי כמעט פסיכולוגית, תרבותית וחברתית? מצב כזה טעון חומרנפץ רב, העשוי לגלוש למעשי אלימות ולאובדן שליטה בסדר הציבורי.³⁷ מעורבותם של כוחות מזוינים במקרים אלה היא אפשרות סבירה למדי. למרות זאת, כאשר השסע אינו דיכוטומי או קוטבי, הסבירות למעורבות הצבא נמוכה למדי גם כאשר יש גילויים של אלימות מילולית חריפה ואפילו אלימות פיזית. מבחינה מבנית, שסע לא־קוטבי פירושו שלמרות קיומם של מחנות קיצוניים בימין ובשמאל, מצויים במפה הפוליטית־האידיאולוגית גוני־ביניים אחדים שקיימת ביניהם **חפיפה חלקית**.³⁸ במילים אחרות, המרחקים האידיאולוגיים־הפוליטיים בין המחנות הנמצאים בין הקבוצות הרדיקליות אינם גדולים. במקרה זה קיימת

note 25, at Ch. 1; Asher Arian, "Vox Populi, Public Opinion and National Security,"

National Security and Democracy (Avner Yaniv ed.), 129-152.

Alex Mintz, "Military-Industrial Linkages in Israel," *Armed Forces and Society* (Vol. 12, No. 1, Fall 1985) 9-28; Alex Mintz and Michael D. Ward, "The Political Economy of Military Spending in Israel," *American Political Science Review* (Vol. 83, No. 2, 1989) 521-533.

37 דן הורוביץ ומשה ליסק, מצוקות באוטופיה, לעיל הערה 13, בעמ' 33-35.

38 שם.

אפשרות של שיח ודבקות בכללי משחק מוסכמים. סיוע רב להתהוותו של מצב זה הינו כאשר מחנות הביניים מהווים גם את רוב האוכלוסייה. זה המצב השורר בישראל לפחות למן המהפך של שנת 1977. קודם־לכן היתה סוגיית השסע האידיאולוגי־פוליטי משמעותית פחות, שכן היתה קיימת הגמוניה פוליטית של מפלגה אחת גדולה – מפא"י. מפלגה זו שימשה מפלגת־ציר, שבלעדיה לא היה ניתן להרכיב ממשלה חלופית.³⁹ לאחר שובה של מפלגת העבודה לשלטון, בשנת 1992, נראָה שהשסע האידיאולוגי־פוליטי, שהתמקד סביב הסכמי אוסלו, יפתח תסמינים של שסע דיכוטומי. הדבר לא קרה, כנראה בעקבות רצח יצחק רבין, שגרם להתעשתות הקהילייה הפוליטית בכל הנוגע באלימות מילולית ופיסית. לא נוצרו אפוא תנאי־היסוד לגרירת הצבא אל תוך המחלוקת הציבורית החריפה. החברה הישראלית ממשיכה עד־היום לפעול על־פי המתכונת הקודמת, לאמור, מפה פוליטית מגוונת, עם חפיפות חלקיות בין המחנות. יתר על־כן, מאזן הכוחות האלקטורליים אילץ את כל הממשלות, בעבר, וגם את הממשלה שנבחרה לאחר בחירות 1996, להקים ממשלה קואליציונית.⁴⁰ מבחינת הנושא הנידון כאן, פירושו של דבר שלא היה קיים בחברה הישראלית, לפחות למן 1967, קונסנזוס הדוק בענייני הביטחון הלאומי. מספר הקונספציות והאתוסים הבטחוניים וצורת השימוש בהם בשיח הציבורי הוא כמעט כמספר המפלגות והזרמים האידיאולוגיים.

נוגדן נוסף הקשור לראשון, ולכן חשיבותו אינה נופלת ממנו, הוא הפלורליזם בתוך צה"ל עצמו, ובמיוחד בקרב הקצונה הגבוהה. מצב מעין זה לא היה קיים בשנות החמישים והשישים. הוא התפתח בשנים מאוחרות יותר, ולא נראָה שקיימת נסיקה ממגמת ההטרונגיות הקונספטואלית הפנים־צה"לית בסוגיית דרכי הפתרון של הסכסוך היהודי־הערבי. נכון אומנם שההטרונגיות בקרב הקצונה הבכירה אינה מהווה תשקיף מדויק של ההטרונגיות בקרב הציבור האזרחי, אולם היא רחבה עד כדי כך שהמטכ"ל של צה"ל והקצונה הבכירה לא גיבשו עמדה אחידה כמעט באף נושא צבאי־אסטרטגי מהותי אחד. הדוגמות לכך רבות.⁴¹ די אם נזכיר את העובדה שהקצינים שפרשו מצה"ל ובחרו בקריירה פוליטית מצויים כמעט בכל גוני הקשת הפוליטית.⁴² במילים

39 שם, בעמ' 213-218.

40 שם.

41 Yoram Peri, *Between Battles and Ballots: Israeli Military in Politics* (Cambridge, Cambridge University Press, 1983) Ch. 5.

42 למשל, אלוף (מיל') מתתיהו פלד ואל"מ (מיל') מאיר פעיל, שהיו חברי כנסת מטעם מפלגות שמאל קיצוניות; רב־אלוף אהוד ברק, שעם שחרורו הצטרף למפלגת העבודה; באגף הימני של המפה הפוליטית ניתן להזכיר את אלוף (מיל') רחבעם זאבי.

אחרות, הצבא לא נהפך לרגולטור העליון של "מערכת האמונות" בישראל, כי לו עצמו אין מערכת אמונות מגובשת משל עצמו.⁴³

ייתכן מאוד שאי־התפתחותן של מגמות אלה קשורה בתופעה אחרת: קיומם של מצבי־מפגש רבים בין צה"ל לבין מערכות אזרחיות. מצבי־מפגש מעין אלה קיימים בכל החברות, אבל הם בולטים מאוד בישראל, ובחלקם הם ייחודיים לה. מצבי־המפגש הללו הם, ראשית לכל, רבים מאוד; שנית, חלקם ממוסדים וחלקם בלתי־ממוסדים; ושלישית, ניתן למצוא אותם גם בדרגים הבכירים של שתי ההיררכיות – הצבאית והאזרחית.⁴⁴ מבחינת ענייננו, מצב זה אינו מעיד, כפי שחוקרים מסוימים סבורים, על סימביוזה בין צה"ל לבין אליטה פוליטית בעלת תפיסה בטחונית אחידה, לאמור, מיליטנטית. מדובר במצב שונה ומורכב יותר: במצבי־המפגש מתקיים שיח, לעיתים הרמוני, אבל לעיתים תכופות למדי ניכרים בו חילוקי־דעות חריפים הנפתרים כמעט בכל המקרים על־פי רצונם של ראש הממשלה והממשלה.⁴⁵

מצבי־המפגש במישור הפוליטי אינם המצבים הבלעדיים המאפיינים את יחסי צבא־חברה־מדינה בישראל. קיימים מצבי־מפגש בתחום התרבותי־הערכי־הקוגניטיבי.⁴⁶ גם אילו היה ניתן להבחין מדי פעם בהיסטוריה החברתית־התרבותית של ישראל במידה לא קטנה של אחדות וזהות בתפיסת הביטחון (במיוחד בתקופות האופוריה שלאחר נצחונות צבאיים), הרי שהמגמה שהחלה מסתמנת יותר ויותר שונה במידה לא־קטנה ממה שאפיין את תקופות האופוריה. הדבר בא לידי ביטוי בכך שבמקום הרמוניה, רבו מצבי־מפגש **קונפליקטואליים**, הן בנושאים מדיניים (מתנחלים נגד צה"ל⁴⁷) והן בנושאים של יחסי־אנוש או טיפול בכוח־אדם

43 על אידיאולוגיה צבאית ראו: Bengt Abrahamsson, *Military Professionalization and Political Powers* (Beverly Hills and London, Sage Publications, 1972) Part 2.

44 לניתוח מפורט יותר, ראו: Daniel Maman and Moshe Lissak, "The Impact of Social Networks on the Occupational Patterns of Retired Officers: The Case of Israel," *Military-Related Social Research: An International Review, Forum International* (Vol. 4, Jürgen Kuhlman ed., München SOWI, 1990) 279-308.

45 למשל, המחלוקות הקשות בין ראש הממשלה משה שרת והרמטכ"ל משה דיין, שנתמך על־ידי דוד בן־גוריון. דיין התעלם למעשה במידה רבה מהוראותיו של משה שרת.

46 Baruch Kimmerling, "Patterns of Militarism in Israel," *European Journal of Sociology* (Vol. 34, 1993) 199-202.

47 על הקונפליקט בין מתנחלים לשלטונות הצבא, ראו, למשל, זאב שיף "מתנחלים כנגד צה"ל" הארץ, 17 ביוני 1987; זאב שיף "מיליציות עצמאיות" הארץ, 18 ביוני 1987.

(הורים נגד המערכת המשפטית של צה"ל⁴⁸). אולי אחד הביטויים המובהקים ביותר בהקשר זה קשור לשינויים מסוימים ברמת ההניעה (מוטיווציה) של הנוער לשרת בצה"ל. הדוגמות שהובאו לעיל אינן ממצות את רשימת הנוגדנים המסייעים לנטרל תסמינים מסוימים של מיליטריזציה. נזכיר עוד כמה מהם בקיצור נמרץ. אחד מהם הוא ההצטמקות ההולכת וגדלה של המרקם הצבאי-התעשייתי שהוקם בארץ בשנות השבעים. מרקם זה נהפך לאחד הגורמים בעלי המשקל הכבד ביותר במשק הישראלי מבחינת היקף כוח-האדם⁴⁹ שהועסק עלידו, מבחינת תרומתו ליצוא,⁵⁰ וכמובן מבחינת ההשקעות הכבדות שנעשו בו.⁵¹ מרקם גדול מעין זה יצר גם קבוצות-לחץ כלכליות-בטחוניות שהיתה להן כנראה השפעה מסוימת גם על עיצובה של מדיניות הביטחון.⁵² המבקש להצביע על אופיה המיליטריסטי של החברה הישראלית יכול על נקלה להיתלות בתסמין זה. עם זאת, עובדה היא שגם בימי שיאו של מרקם זה לא נעשה כל ניסיון רציני מצידו, בוודאי לא בפומבי, לתרגם את העוצמה הכלכלית למטרות פוליטיות אלקטורליות של ממש. אבל מה שחשוב יותר, הפוטנציאל של המרקם הצבאי-התעשייתי לעשות תכסוסים מסוג זה או אחר נחלש ביותר עקב הצטמקות התקציבים המיועדים למגזר זה של הכלכלה הלאומית.⁵³

דוגמה אחרת לחלוטין של נוגדנים שניתן לעמוד עליהם כאן רק ברמז היא מערכת היחסים בין ישראל לבין התפוצה היהודית, במיוחד בארצות-הברית. גם כאן חלה התפתחות מעניינת, אם כי אולי בכיוון הפוך. הקהילה היהודית בארצות-הברית, למעט חלק מהאגף

-
- 48 ראו, למשל, הוויכוח בין הורים שכולים לבין הפרקליטות הצבאית, ידיעות אחרונות, 9 ביולי 1996.
- 49 חיים ברקאי, עלות הבטחון במבט רטרופקטיבי (ירושלים, המכון למחקר כלכלי בישראל על שם מוריס פאלק, 1980).
- 50 Eitan Berglas, *Defense and the Economy. The Israeli Experience* (The Maurice Falk Institute for Economic Research, Discussion Paper 83.01, 1983) 31-36.
- 51 חיים ברקאי, מחיר הבטחון, לעיל הערה 49, בפרק 1.
- 52 יורם פרי ואמנון נויבך המירקם הצבאי-תעשייתי בישראל (תל-אביב, המרכז הבינלאומי לשלום במזרח התיכון, יולי 1984) 38-42; Alex Mintz, "The Military-Industrial Complex: The Israeli Case," *Israeli Society and Its Defense Establishment* (Moshe Lissak ed., London, Frank Cass, 1983) 106-109.
- 53 זאב שיף "המאבק על תקציב הבטחון" הארץ, 7 באוקטובר 1971; יצחק גרינברג, "משרד הבטחון והמטה הכללי: הפולמוס בשאלת תקציב הבטחון", מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, מס' 30 (קיץ תשנ"ג) 49-76.

החרדי שלה, נמנתה עם האגף הליברלי-הדמוקרטי ביותר של המפה הפוליטית האמריקאית.⁵⁴ לתמיכתה של קהילה זו בישראל למן היווסדה ולהזדהותה עימה היו בו ודאי שורשים רבים: דתיים, אתניים, תרבותיים, חורבן יהדות אירופה ועוד. עם זאת, אין ספק שגם התרבות הפוליטית הדמוקרטית שהתפתחה בישראל היתה מקור לגאווה והזדהות. יש להניח שאילו ראתה הקהילה היהודית בארצות-הברית (או באירופה המערבית) את ישראל כחברה מיליטריסטית, היו חלק ניכר מהאליטה האינטלקטואלית שלה וכן ראשי ארגונים יהודיים נקלעים למצב מביך ומתסכל בכל הנוגע ביחסיהם עם ישראל. בחלקם הם היו בוודאי מנתקים כליל את יחסיהם עם הממסד הפוליטי הישראלי. בשנות השבעים והשמונים היה קשה להעלות על הדעת שרוב היהודים האמריקאיים, למעט חוגים מסוימים באגף הדתי של יהודי ארצות-הברית (למשל, חסידי הרב כהנא), יקבלו בשוויון-נפש את תהליך הפיכתה של ישראל לחברה לא־דמוקרטית. מכל מקום, המבקשים להמשיך לקיים את יחסי־הגומלין החיוניים בין ישראל לבין התפוצות היהודיות חייבים להביא בחשבון את עמדת הקהילות היהודיות לגבי כל פעולה העשויה לגרום סטייה חמורה מתהליכים דמוקרטיים בחברה הישראלית. ניתן לבסוף להעיר שמערכת שיקולים מעין זו תקפה גם לגבי מערכת היחסים בין ישראל לבין מדינות דמוקרטיות בעולם.

עמידת האתוס הבטחוני בתקופה הבתר־מלחמתית

האתוסים הבטחוניים של ישראל צמחו בעידן של סכסוכים אלימים עם העולם הערבי. מה צפוי לאתוסים הללו ולמיתוסים שהתפתחו סביבם בעידן הבתר־מלחמתי? מה ישרוד מהם? אילו אתוסים ומיתוסים יבואו במקומם? איזו השפעה תהיה לכל אלה על יחסי צבא־חברה־מדינה בישראל? אלה הן כמה מהשאלות המסקרנות את החוקר העוסק בסוגיה זו. כוונת הדברים הבאים אינה לעסוק בתחזיות, אלא להצביע על כיוונים של התפתחות אפשרית אם יתקיימו תנאים מסוימים או אם יחולו שינויים משמעותיים הן באקלים האידיאולוגי־הפוליטי והן במדיניות כוח־האדם והיערכות צה"ל לקראת העידן הבתר־מלחמתי. נקודת־המוצא הראשונה לדיון ראשוני בסוגיה זו היא שהכניסה לעידן השלום כרוכה במאבק אידיאולוגי־פוליטי חריף. אופיו האלים והקיצוני בא לידי ביטוי כמובן ברצח יצחק רבין. בצורה סכימטית ניתן להציג שני תרחישים אפשריים שיאפיינו את השלמתם של תהליכי השלום עם הפלשתינים והסורים. התרחיש הראשי הוא הפסימי יותר. את האחר ניתן לכנות התרחיש האופטימי.

Jack Westheimer, *A People Divided: Judaism in Contemporary America* (New York, 54
Basic Books, 1993) 18-42.

התרחיש הפסימי יתממש אם המהלכים לקראת הסדרי הקבע עם הפלשתינים והסורים יהיו כרוכים בפינוי ברירני (סלקטיבי) של התנחלויות בגדה, ברצועת עזה וברמת הגולן כמו־כן הדבר קשור לפשרות מסוג זה או אחר לגבי מעמדה של ירושלים. במקרה זה, ההסתברות למעשי אלימות מצד קבוצות רדיקליות של הימין הקיצוני, במיוחד מהאגף הדתי־הפונדמנטליסטי, הינה גבוהה, כולל נסיונות לפגיעה נוספת באישים מן ההנהגה הפוליטית, גם אם הם נמנים עם ההנהגה החדשה שעלתה לשלטון ב־1996. הסכנה הכרוכה בכך טמונה לא רק בעצם התרחשותם של מעשי אלימות, אלא בצלקות הקשות שהם יותירו בחברה הישראלית. צלקות אלה יגלדו, אם בכלל, במשך תקופה ארוכה ביותר. עד שהדבר יתרחש, תהיה האווירה הפוליטית עכורה ביותר, והשסע בין המחנות הפוליטיים יעמיק ויתרחב.

התרחיש האופטימי יותר יתממש אם יימצא במסגרת הסדרי הקבע פתרון סביר לשאלת ההתנחלויות, קביעת גבולות הקבע והסדרי הביטחון, שחלק גדול מהציבור יכיר בהם ויוכל לחיות עימם. הסדרים מעין אלה יכולים לעקר במידה לא־קטנה את הפוטנציאל ההרסני הטמון במצב הנוכחי. הסכנה לכללי המשחק הדמוקרטיים תפחת, והצלקות שיותירו הסדרי השלום יהיו פחות עמוקות, ואף ניתנות לריפוי לאחר תקופת זמן קצרה יחסית.

נקודת־המוצא השנייה לדיון בסוגיית האתוסים הבטחוניים ויחסי צבא־חברה בעידן הבתר־מלחמתי היא השינויים ההולכים ומתחוללים כבר עכשיו בצה"ל עצמו, שיקבלו תאוצה נוספת בעתיד הקרוב. שינויים אלה קשורים גם לתהליכים כלכליים וחברתיים המתרחשים כבר עכשיו לנגד עינינו. השינויים בצה"ל באים כבר עתה לידי ביטוי בכמה תחומים. ראשית, ההצטמקות הכמותית של מערכת הביטחון וכוח־האדם שלה בעקבות הקטנה ריאלי של תקציבי הביטחון. סדר־הכוחות של צה"ל (סד"כ) הולך וקטן, והשלוחות הכלכליות־הבטחוניות (התעשייה הצבאית) שלו הולכות ומצטמקות. כל אלה, וגורמים אחרים כגון רוויה בכוח־אדם מסוגים מסוימים, יחייבו מימוש תוכניות לשינויים מבניים, במיוחד ביחסים הכמותיים בין צבא־הקבע המקצועי לבין הצבא הסדיר וחיטבות המילואים, וכן שינויים משמעותיים בהיקף התפקידים "האזרחיים" של צה"ל.

כידוע, וכפי שהוזכר לעיל, ייחודו של צה"ל היה בהתפשטות תפקידים לתחומים שחרגו מן ההגדרה הקלסית של תפקידים המצויים בתחום הפרופסיה הצבאית. די להזכיר בהקשר זה את הפעילות הנרחבת של מפקדת קצין חינוך ראשי בתחומים מגוונים מאוד.⁵⁵ צה"ל שימש לאורך כל

Moshe Lissak, "The Israeli Defense Forces as an Agent of Socialization and Education: 55
A Research in Role Expansion in a Democratic Society," *The Perceived Role of the
Military* (M.R. Van Gils ed., Rotterdam, Rotterdam University Press, 1972) 325-340;
Victor Azaria, "The Israeli Armed Forces," *The Political Education of Soldiers*

התקופה, אם כי במידה הולכת ופוחתת, אחד מסוכני החינוך החשובים של החברה הישראלית. עיקר מלאכתו היתה לגשר על פני הפערים החינוכיים-התרבותיים שסוכנויות החינוך האזרחיות לא השכילו להתמודד איתם. היקף הפעילויות האלה והאחרות הולך ומצטמק, בין השאר בגלל צמצום תקציבים.

להתמקדות ההולכת וגוברת בצבא-קבע ובצבא סדיר ברירני יותר ולצמצום התפקידים האזרחיים עשויות להיות השלכות משמעותיות על אופי הגבולות בין צה"ל לבין המערכת האזרחית, הן ברמה המוסדית והן ברמה הסימבולית-התרבותית. לאורה של התפתחות זו, יהיו ממשלות ישראל חייבות להתמודד עם כמה דילמות קשות.

א. עד כמה יהיה הגיוס לצבא הסדיר ברירני ואליטיסטי יותר? התפתחות כזו עשויה לפגוע ביעדים החברתיים-הלאומיים של הגיוס לצה"ל – מתן הזדמנויות לשכבות רחבות של האוכלוסייה לחוות את חוויית השירות הצבאי. החוויה הזאת מהווה כאמור כרטיס-כניסה מכובד ביותר לחברה האזרחית. בהיעדר כרטיס-כניסה מעין זה, יהיה צורך לשנות שינוי נורמטיבי את "תנאי" הכניסה לחברה האזרחית.⁵⁶

ב. אם עול השירות במילואים ייפול בעיקר על קבוצות נבחרות של חיילים וקצינים קרביים, יהיה צורך בהכרעה בין מתן פיצויים הולמים תמורת נשיאה בעול זה לבין הסתכנות בהשתמטות הולכת וגוברת ממערך המילואים.

ג. לגבי צבא-הקבע יהיה צורך להכריע בין כמה חלופות של אמצעים לשמירה על סדר הכוחות (סד"כ) המתאים של אנשי-קבע לנוכח התחרות הקשה עם השווקים האזרחיים על כוח-אדם איכותי זה.

התחזקות המהלך ההיסטורי, מהתפשטות תפקידית להתקפלות פנימה, תוך צמצום התפקידים האזרחיים, עשויה לפגוע במיוחד בפעילות החינוכית של צה"ל, כגון זו המתבצעת על ידי מורות-חיילות, הפעילות של מק"ם (פרויקט "נערי רפול"), פעילות הגדנ"ע, הנח"ל, ישיבות-ההסדר, והפרויקטים המיועדים לקליטת עולים חדשים. עם זאת, אין להתעלם מכך שכמה תפקידים מעין-אזרחיים עשויים להתחזק דווקא. כך, למשל, מסגרות העתודה האקדמית וההשכלה האוניברסיטאית (פרויקט "תלפיות") עשויות להתרחב על-מנת למשוך אנשים להישאר בצבא-הקבע, ובכך לשמור על איכות הקצונה תוך כדי תחרות קשה עם השוק האזרחי. ייתכן גם שברמה הנמוכה יותר מבחינת כוח-האדם תגבר המגמה להקים שירות לאומי לאלה שיקבלו פטור משירות בצה"ל. מסגרת זו עשויה לכלול גם ערבים אזרחי ישראל שיבקשו,

(Morris Janowitz and Stephen D. Westbrook eds., Beverly Hills, Sage Publications, 1983) 83-128.

56 Stuart A. Cohen, "The Israeli Defense", *supra* note 13, at pp. 237-254.

מסיבות שונות, להשתלב בחברה הישראלית על-ידי רכישת כרטיס־כניסה אליה, גם אם נחות יותר באיכותו מכרטיס־הכניסה באמצעות שירות צה"ל.

קיומו של שירות לאומי לצידו של צה"ל הבריני והאליטיסטי עשוי לסייע בהמשך טיפוחם של ערכים קולקטיביסטיים לנוכח המגמה החריפה של החלפתם בערכים אינדיבידואליים. בכל מקרה, כל הכרעה בין האפשרויות הטמונות בדילמות השונות לא ימנעו, כנראה, את ייצובה של המדיניות הננקטת כבר עכשיו דה־פקטו – הימנעות מגיוסן של אוכלוסיות "בעייתיות" מבחינתו של צה"ל, לאמור, אוכלוסיות משכבות־מצוקה ונושרים ממערכת החינוך, שהניסיון מוכיח כי לפחות בחלקם, אין הם מסוגלים לעמוד בתביעות שצה"ל תובע מחיליו במישור הפיסי והרוחני. נוער זה ימשיך לחפש מסגרות וטקסי־התבגרות אחרים שיהיו שונים בוודאי מאוד מאלה שהעניק צה"ל בארבעים השנים האחרונות.

אם ניתן בכלל לעסוק בתחזיות כאשר מדובר במספר כה רב של אופציות ונעלמים, דבר אחר ברור: כל התהליכים הפוטנציאליים הללו, אם יתממשו, יחוללו שינויים מהותיים, שאת תחילתם אנו חשים כבר כיום, באתוס הביטחון של מדינת־ישראל. לא ברור עדיין מה אכן יתגבש בסופו של דבר, אולם ברור שהמגמה לא תהיה בכיוון המיליטריסטי־פרטוריאני. רק רגרסיה חמורה בתנאי הביטחון הלאומי כתוצאה מהסכמי השלום עשויה להחיות ולחזק את הכיוון המיליטריסטי.

מסקנות

אחד האתגרים הגדולים שעמדו לפני ישראל בנושא הביטחון הלאומי היה התאמתם של יחסי־הגומלין בין צה"ל לבין המגזרים האזרחיים לנסיבות של סכסוך מתמשך. שני פנים לאתגר זה. הפן האחד הוא הניצול האופטימלי של כוח־האדם והמשאבים האחרים לחיזוק הביטחון הלאומי. הפן האחר הוא שימור המשטר הדמוקרטי שנועד להבטיח את קיומו של מנגנון פיקוח אזרחי על הצבא הנמצא בקונפליקט מתמשך. הקשר בין ההיבטים האסטרטגיים של הביטחון הלאומי לבין ההיבטים החברתיים והפוליטיים של תחום זה מהווה מקור מתמיד למתח ברוב המדינות הדמוקרטיות, שכן היבטים אלה עשויים להיות קשורים לצרכים חברתיים ומדיניים הנוגדים אלה את אלה. מהצד האחד, הצורך להבטיח ביטחון מפני אויבים חיצוניים, במיוחד במדינות הנתונות לאיומים צבאיים אקוטיים, נתפס כצורך קיומי; ואילו מהצד האחר קיים הצורך בתפקוד הולם של המערכת הדמוקרטית על־מנת להבטיח את התנאים האופטימליים לרווחה חברתית.⁵⁷ מתח זה בא לידי ביטוי בשלוש רמות: הרמה הערכית, הרמה המוסדית ורמת הפעילות של האליטות של המדינה.

57 על המתח בין צורכי הביטחון הלאומי לבין צורכי הרווחה החברתית בחברות מודרניות, ראו: Gwyn

ברמה הערכית קיים מתח כפול. מצד אחד, תפיסה קונפליקטואלית של יחסים בינלאומיים המייצרת תחושה מתמדת של איום; ואילו מצד אחר תפיסה של יחסים בינלאומיים שביסודה רעיון של שיתוף־פעולה בין מדינות. הגישה השנייה מצמצמת את תודעת האיום המתמיד ומדגישה את הממדים הדיפלומטיים והכלכליים של היחסים הבינלאומיים.

סוג המתח השני הוא בין תפיסה אוטוריטטיבית־היררכית לבין תפיסה דמוקרטית־שוויונית של ממשל וקידום זכויות האזרח. ברמה המוסרית מתקיים מתח בין כפיפות מוחלטת של הממסד הבטחוני, ובמיוחד של הכוחות המזוינים, למוסדות הפוליטיים האזרחיים לבין האפשרות של התפתחות מצב שבו הממסד הבטחוני שואף לאוטונומיה מרבית.

במישור של יחסי־הגומלין בין האליטות עשוי להתקיים מתח בין האליטה הצבאית בעלת תודעת שליחות של "מגן האומה" לבין האליטות הפוליטיות המבקשות לצמצם את תפקידי הצבא בעיקר לתחום **ההוצאה לפועל** של מדיניות הביטחון, ולמנוע אותו מלמלא תפקיד בלעדי בעיצובה של מדיניות זו.⁵⁸

המתח בין ערכים "אזרחיים" המתקיימים בחברות דמוקרטיות לבין ערכים "מיליטריסטיים" בעלי אופי אוטוריטטיבי־היררכי הוא בלתי־נמנע למעשה. חברות דמוקרטיות מתמודדות עם מתח אינהרנטי זה בדרכים שונות. ניתן לנתח את החלופות בהקשר זה באמצעות המושגים "התדמיות" (convergence) והתרחקות (divergence) בין המגזר הצבאי לבין המגזר האזרחי, או באמצעות המושגים "גבולות חדירים" (permeable) או "גבולות אטומים" (integral) בין שני המגזרים.⁵⁹ למעשה, קיים קשר בין מידת הסגירות המוסדית בין

Harris-Jenkins (ed.), *Armed Forces and the Welfare Societies. The Challenge of 1980s* (London, Macmillan, 1982).

58 על הקשר בין אליטות צבאיות לבין הדרג הפוליטי, ראו: Morris Janowitz, "Military Elites and the Study of War," *Journal of Conflict Resolution* (Vol. 1, March 1957) 9-18; Morris Janowitz, *Military Institutions and Coercion in Developing Nations* (Chicago and London, The University of Chicago Press, 1977) 183-210; Moshe Lissak, *Military Roles in Modernization: Civil-Military Relations in Thailand and Burma* (Beverly Hills and London, Sage Publications, 1967) Ch. 1.

59 על המשמעות של המושגים "convergence" ו-"divergence" בהקשר זה, ראו: Moshe Lissak, "Convergence and Structural Linkages Between Armed Forces and Society," *The Military, Militarism and Polity: Essays in Honor of Morris Janowitz* (Michael L. Martin and Ellen Stern-MacCrate eds., The Free Press, 1984) 50-62. על טיפולוגיה של גבולות בין המגזר הצבאי למגזר האזרחי, ראו: A.R. Luckham, "A Comparative Typology of Civil-Military Relations," *Government and Opposition* (Vol. 6, No. 1, Winter 1977) 5-25.

האליטות (הצבאית והאזרחית) לבין אופי הגבולות ביניהן. גבולות אטומים קשורים לתהליכי התרחקות בין שתי האליטות, בעוד גבולות חדירים מעידים אולי שההבדלים הערכיים והחברתיים בין האליטות מתמעטים. אנו יכולים אם כך להבחין בין שתי מגמות המגולמות בשני מודלים המייצגים שני "טיפוסים אידיאליים" – "הקסטה הצבאית הסגורה" ו"האומה במדים". הטיפוס האידיאלי של הקסטה הצבאית מתבסס על ההנחה שההבדלים בין המגזר הצבאי לבין המגזר האזרחי, במיוחד בחברות דמוקרטיות, אינם ניתנים כמעט לגישור. מצב זה מאפשר לצבא לבוודד את עצמו ולטפח את ערכיו שלו לפחות כל עוד אין הוא מנסה להשפיע על החברה כולה. מודל זה מתבסס בדרך-כלל על צבא מקצועי, ללא גיוס-חובה. צבא מעין זה אינו מהווה איום על המערכת הפוליטית כל עוד החברה אינה צופה איום חיצוני וכל עוד הצבא מקבל רמה סבירה של משאבים על-מנת למלא את תפקידיו הבטחוניים.

המודל החלופי – "אומה במדים" – מושתת על הרצון לצמצם את הפערים הערכיים והחברתיים בין שני המגזרים. מודל זה בנוי על קיומם של גבולות חדירים ביניהם, דבר המאפשר השפעה דו־סטרית.⁶⁰ אופייני למודל זה הוא צבא המורכב מגרעין של חיילים מקצועיים המשרתים שירות-קבע בתוספת חיילי-חובה ומערכת רחבה של אנשי מילואים. אחד התנאים לצמיחתו של מודל מעין זה הוא קונסנזוס בדבר איום קיומי למדינה, דבר הכרוך גם בחלוקת משאבים למערכת הביטחון, וכן שותפות, לפחות מוגבלת, בתהליכי קבלת ההחלטות הפוליטיות. שני המודלים הללו מהווים כאמור טיפוסים אידיאליים קיצוניים, שאינם מצויים בדרך-כלל במדינות דמוקרטיות. כל המדינות הדמוקרטיות מצויות אי-שם על-פני הרצף בין שני הקטבים הקיצוניים הללו. כך, למשל, אנגליה קרובה יותר, יחסית, ממדינות דמוקרטיות אחרות לקצה הרצף המייצג את הקסטה הצבאית, ואילו ישראל קרובה יותר מכל חברה דמוקרטית אחרת למודל של "אומה במדים".⁶¹ בשני המודלים הצבא מקבל את המרות האזרחית. הדבר בא לידי ביטוי בצורות שונות. במודל של הצבא הקסטאי מצויים קווי-יתוחם ברורים בין המגזר האזרחי לבין המגזר הצבאי הכפוף לו. במודל של "אומה במדים" מתקיימים כללי משחק גמישים למדי. כללים אלה קובעים את התחומים שבהם יש מקום להתערבות הצבא בתהליכי קבלת החלטות בעלות אופי מדיני ופוליטי. מצד אחד, כללי

Moshe Lissak, "Convergence and Structural Linkages Between Armed Forces and Society", *ibid*, at pp. 50-62 60

David Rapoport, "A Comparative Theory of Military and Political Types," *Changing Patterns of Military Politics* (Samuel P. Huntington ed., New York, The Free Press, 1962) 79-101 61

המשחק מגדירים את התחומים שאין בהם כל מקום למעורבות הצבא. מצד אחר, מצויים תחומים שיש בהם מקום נרחב למעורבות של אזרחים בנעשה בצבא, כגון בנושאים חינוכיים או ביחסים בין מפקדים לפקודים. מודל זה מניח אפוא קיומם של מגעים מגוונים בין שני המגזרים. יתר על-כן, מצויים מצבי-מפגש ממוסדים שבהם המגע בין מערכת הביטחון לבין מגזרים אזרחיים מסוימים הינו נרחב מאוד. דוגמה לכך הן התעשיות הצבאיות הכפופות למערכת הביטחון, או לפחות מודרכות על-ידיה.⁶²

אף לא אחד מהמודלים הללו מסוגל לפתור את המתח האינהרנטי בין נקודות-הראות השונות של שני המגזרים. אולם ככל שהמגזר הצבאי מתבדל מהחברה האזרחית, כן הוא נוטה לטפח את ערכיו הוא. במקרים קיצוניים תופעה זו עלולה להוליד נטיות בקרב הקצונה לאחוז ברסן השלטון בדרכים בלתי-יחוקיות. עם זאת, גם במודל של "אומה במדים", המאופיין במגעים מסועפים בין המגזרים, עלולות להיווצר הזדמנויות לא-מעטות של תכסוסים כלפי האליטה הפוליטית, ולהיפך. אף-על-פי שמדינת-ישראל מצויה בקונפליקט מתמשך, היא לא נהגה כמדינה במצור. הממשל הדמוקרטי שלה היה בדרך-כלל רחוק מאוד ממנטליות המאפיינת מדינה במצור. ישראל לא נהפכה ל"מדינת קסרקטין", מעין ספרטה מודרנית הנשלטת על-ידי "מומחים לאלימות", שכל עניינם משועבד לצורך להתמודד עם איומים חיצוניים. בהקשר זה ניתן לטעון, באופן פרדוקסלי, שהמעורבות של הצבא בנושאי ביטחון לאומי אפשרה לישראל, במידה לא-קטנה, את שימור משטרה הדמוקרטית ודפוסי חייה האזרחיים. הנטייה של שני המגזרים לפתח מידה מסוימת של דמיון זה לזה על-ידי "מיליטריזציה" חלקית של פעילויות אזרחיות ו"אזרח" חלקי של הצבא מנעה את הצבא מליהפך לקסטה צבאית נבדלת ומנוכרת מהחברה האזרחית. עם זאת, דווקא תכונה זו, שהרחיקה מאוד את האפשרות של הפיכה צבאית בישראל, היא שגם אפשרה לאליטה הפוליטית מידה מסוימת של תכסוסים כלפי מערכת הביטחון או חלקים ממנה. העמימות של המכניזמים המיועדים לפקח על הצבא, הסתירות בין התביעה להדק את הפיקוח על פעולות הצבא לבין רצון הצבא לאפשר לו גמישות אופרטיבית, יוצרים תנאים שמפקדי הצבא ומערכת הביטחון עשויים לנצל על-מנת להשפיע השפעה לא-מבוטלת על תהליכי קבלת ההחלטות של האליטה הפוליטית. התוצאה האפשרית של תכסוסים מעין אלה, כפי שמוכיח הניסיון במלחמת לבנון, היא לא רק שיבוש היעדים המדיניים של הממשלה, אלא גם כרסום בקונסנזוס הלאומי, לפחות כאשר מסתמנת הסלמה כתוצאה מהתכסוסים הללו.

62 על תפקיד התעשייה האווירית בהקשר זה, ראו: Alex Mintz, "The Military-Industrial Complex," *supra* note 52 103-127.

עם זאת, הנורמות וכללי המשחק שהתפתחו במשך השנים הפכו את ישראל לקרובה יותר למודל של אתונה מאשר למודל של ספרטה. נורמות אלה מחזיקות מעמד כבר חמישים שנה תחת העומס של צורכי הביטחון הלאומי. יכולתה של ישראל הדמוקרטית לעמוד בכך לאורך שנים תלויה במידה רבה בנכונותה להמשיך לשאת בעול זה אם לא יבואו לידי גמר הסדרי השלום עם סוריה והפלשתינים.